

Sporen van een beschavingsoffensief

*De 'stichtelijke toon' in het profane Nederlandse lied
van de achttiende en negentiende eeuw*

Marie van Dijk

't Is kennis en oprechte deugd,
Die ons gelukkig maakt;
't Is Godsdienst, daar men waare vreugd
En rein genoegen smaakt.¹

'Das Bild einer freien und arbeitsamen, gesunden und wohlgekleideten, genügsamen und reinlichen, gutgearteten und durch Erziehung zu einer auf Grundsatz ruhenden Tugend gebildeten Nation', aldus formuleerde wereldreiziger en schrijver Georg Forster zijn indruk van de Nederlanders toen hij in 1790, vanuit Vlaanderen op weg naar Engeland, samen met Alexander von Humboldt de westelijke provincies van de Republiek der Nederlanden bezocht.² Het venijn in de staart, in dit geval de relativering van Forster in het vervolg van de hierboven geciteerde zin³, neemt niet weg dat zijn indruk lijnrecht stond tegenover de destijds hier te lande heersende opinie dat de toestand van de Nederlandse natie ronduit slecht was.

Het kan zijn dat Forsters bril gekleurd was door de misère die hij kort tevoren in Brabant en in Vlaanderen had gezien. Of de Republiek der Verenigde Nederlanden en haar bewoners er werkelijk zo slecht aan toe waren – een beeld dat door de geschiedschrijving bijna twee eeuwen lang is bevestigd – wordt sinds enige decennia betwijfeld. Sinds de historische desinteresse en minachting voor de achttiende-eeuwse cultuur zijn omgeslagen in multi-disciplinaire belangstelling en herwaardering, wordt inmiddels niet betwijfeld dat men zich destijds in bepaalde kringen ernstig zorgen maakte. De toestand waarin de Republiek in politiek en economisch opzicht verkeerde was, zeker in vergelijking met de zeventiende eeuw, niet onverdeeld gunstig. Een van de belangrijkste oorzaken daarvan werd gezien in de teloorgang van oude vaderlandse zeden en, analoog aan de in de loop van de eeuw bekend geworden verlichte ideeën, aan het gebrek aan kennis en deugd, naast rede en godsdienst beschouwd als fundamente van individueel en maatschappelijk welzijn.⁴

Daadwerkelijke pogingen om op grotere schaal verbetering te bewerkstelligen werden ondernomen door de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, opgericht in 1777. In de activiteiten van deze organisatie lag het accent op de bevordering van Nederlandse en in Nederland vervaardigde producten en op het weren van buitenlandse. Daarnaast werd in 1784 de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen opgericht, die zich zou gaan toeleggen op de opvoeding van het 'gemeene volk' in kennis en deugd.

De 'Economische Liedjes' van Wolff en Deken

De behoefte om aan een betere maatschappij het hunne bij te dragen vormde voor Betje Wolff en Aagje Deken, sympathiserend met de doelstellingen van de Oeconomische Tak, de drijfveer om hun *Economische Liedjes*⁵ te schrijven. Ze zouden, zo betogen ze in het voorwoord bij het eerste deeltje, ook een boek met enkel verzen hebben kunnen schrijven, maar 'de meeste menschen lezen zo slecht, dat men zich moet bedroeven als men dat hoort'. Liedjes boden een beter perspectief: tegenover één goede lezer stonden op z'n minst twintig goede zangers of 'zangsters'. Hinderlijk was alleen dat deze meestal slechts 'voddige vertaalingen van Operadeuntjes' ten beste gaven of 'oolyke vodderyen, die de Zangsters zeker geen één goed denkbeeld opleverden'. Dat euvel zou nu verholpen zijn: de *Economische Liedjes*, te zingen op melodieën van toentertijd graag gezongen liedjes, hadden 'altoos eene zedelyke bedoeling'.⁶

'Wij zouden misschien in staat geweest zyn eene verzameling van zogenaamde Geestelyke Liederden te kunnen geven', schrijven Wolff en Deken, zich kennelijk bewust dat er voor 'zedelyke bedoelingen' toch een afgebakend terrein bestond⁷ en zich werend tegen mogelijke kritiek op hun zo niet nieuwe⁸, dan toch ook niet erg gangbare combinatie. Een bundel met enkel geestelijke liederen zou echter ook het zingen aan banden hebben gelegd: 'Wy bepalen onze zangers meer aan hunne eigene omstandigheden, opdat zy iets toepasselyks voor hen zouden kunnen vinden'.

Worden in de opdracht, voorafgaande aan het eerste deel van de *Economische Liedjes*, het mensdom in het algemeen en de landgenoten in het bijzonder toegesproken, degenen voor wie de liedjes *eigenlijk* zijn geschreven worden in het voorwoord, gericht aan de 'welmeenende medeburgers', aangeduid als 'die menschen, die men gemeene Burgerluidjes noemt; of die in den dienstbaren staat geplaatst zyn'. De schrijfsters hebben hun best gedaan die 'gemeene Burgerluidjes', de gewone menschen, zo natuurlijk mogelijk ten tonele te voeren, maar hopen de 'fatsoendelyke lieden' daarmee niet af te schrikken. Het laatste is ook niet gebeurd, gezien de elkaar vrij snel opvolgende herdrukken⁹; een verlichte burgerij die in de *Economische Liedjes* haar ideale zelfbeeld aangaande braafheid en deugdzaamheid zwart op wit kreeg¹⁰, dan wel een lezende middenklasse die graag over zichzelf las dat zij de steunpilaar van het vaderland was¹¹, zal – ter profilering van zichzelf – minstens zo graag hebben gelezen wat er aan anderen, in casu maatschappelijk 'minderen', ontbrak. Of de gewone man, want daar kwam het toch op neer, de liedjes – zo hij die al onder ogen kreeg – apprecieerde, is de vraag. De lager gesitueerden onder de in de liedjes opgevoerde personages spreken in een op hen toegesneden taal over op hen toegesneden, voor hen begrijpelijk voorgestelde idealen, ideeën en opvattingen. In opdracht en voorwoord werd door Wolff en Deken al benadrukt dat, kort samengevat, God de rangen en standen heeft gewild, dat hij waakt over de belangen van de deugdzaamen en dat het geluk is weggelegd voor iedereen die op de hem of haar gegeven plaats zijn plicht betracht en tevreden is met wat hij is en heeft. In de liedjes zelf is dit alles in goedkeurende of zelfs lovende bewoordingen te horen uit de mond van een Zingende Werkmeid, een Dankbare Dienstmeid, een Oude

Keukenmeid, een Vrolijke Kindermeid, een Eerlijke Kruijer, een Brave Slepersknecht of een Vergenoegde Tuinman. Al deze mensen zijn tevreden met hun beroep, ambacht of nering, hebben plezier in hun werk, zijn, evenals de in de liedjes voorkomende niet-dienstbaren en oudgedienden, overwegend vergenoegd, weltevreden en dankbaar, en doen in godsvrucht, vaderlandsliefde en deugdzaamheid weinig voor elkaar onder. Met elkaar belichamen zij het door de verlichte burgerij gekoesterde ideaal van de Nederlandse natie zoals die zou moeten zijn of tenminste in een niet al te verre toekomst zou moeten worden.

De keuze van Wolff en Deken voor het lied als vorm voor hun 'zedelyke bedoeling', in het bijzonder de keuze voor melodieën van destijds populaire liedjes, was origineel en weldoordacht, juist ten opzichte van het door hen beoogde, in de praktijk van het dagelijks leven niet of nauwelijks lezende publiek¹² waaronder het geschreven of gedrukte woord minder kans op spreiding en memorisatie had dan een lied, een gezongen tekst. Hoe Wolff en Deken zich dat zingen van hun liedjes, wat toch hun uitdrukkelijke wens was¹³, hebben voorgesteld, blijft eveneens een vraag, althans voor zover het de gewone, hierboven genoemde man of vrouw betreft: weinigen onder hen zullen tijdens het werken hun handen vrij hebben gehad om langdurig een liedboekje vast te houden, terwijl het alternatief om de liedjes te kunnen zingen door ze uit het hoofd te leren ook destijds geen sinecure zal zijn geweest. De meeste liedjes zijn beschouwend, maken een statische indruk, nog versterkt door de poging van Wolff en Deken om verstaanbaar te spreken.¹⁴ De meeste liedjes zijn opvallend lang.¹⁵ Geen van de hier genoemde factoren op zich, wel de combinatie ervan kan, het memoriseren in de weg staan.¹⁶

Ter illustratie van de door Wolff en Deken gehanteerde stijl een extract uit *De verstandige vader*¹⁷, een lied waarin het belang van de 'Vaderlandse zeden' wordt benadrukt, de Franse mode en de neiging aan die mode mee te doen worden 'gelaakt'.¹⁸ Het is een gesprek tussen een vader en een moeder over de verdere opvoeding van hun dertienjarige dochter. De man, nadat de vrouw het onderwerp heeft aangesneden:

- [4] (...)
Bestel haar by Juffrouw Vermeer
Terstond op 't Wollenaayen.
- [5] Een handwerk, Vrouwjtje, is altoos goed,
't Zy in de huisgezinnen,
't Zy, om in droeven tegenspoed,
Zyn eigen brood te winnen.

De vrouw, nadat de buurman voorbij gekomen is:

- [9] Hy, of zyn' Vrouw zyn niet gegoed,
Maar word zyn dochter Grietje,
Niet zesmaal beter opgevoed,
Dan onze kleine Mietje?

[10] Hy heeft ze op 't Fransche school bestelt,
Daar leert zy die manieren,
Die zelfs een meisje zonder geld,
Uitnemend fraai versieren.

Volgt een beschrijving door de vrouw van de galante wijze van tijdpassering die het buurmeisje er op na houdt; dan de man weer, oprecht bezorgd:

[20] Bedrieg u toch zo niet door schyn;
Eer Vaderlandsche zeden.
De grootste Fransche scholen zyn
Niet ingericht naar Reden.

Volgt een opsomming van wat daar *niet* of *niet goed* wordt onderwezen: de Nederlandse taal, het spellen en lezen, met name het lezen van de bijbel, het stellen en schrijven. De man vervolgt:

[25] Je pleit voor haar met zo veel drift.
Wat kan ze? beuzelingen!
Bezie maar eens haar kattenschrift!
Hoor maar eens naar haar zingen!

[28] Men moet de Meisjes vormen, Vrouw,
Voor 't Huiselyke leven;
(...)

[31] Indien gy een goed Kostschool vindt,
Daar m' aan den kant der zeden
Niet meer verliest, dan men wel wint
Aan Fransche Hoffelykheden,

[32] Daar zucht tot hoovaardy of praal,
De Meisjes niet besmetten,
Besteed haar, 'k zeg 't u andermaal,
Ik zal dat niet beletten.

[37] Laat ze alles leren wat zy wil
Van dansen, zingen, speelen.
(...)

[38] Mids, dat het hier, in huis geschied;
En onder 's Moeders oogen;
(...)

[39] 'k Begeer, dat men haar onderricht
Van alle ding zal geven,
Waar toe de Vrouwen zyn verpligt
In 't Huiselyke leven.

[40] Ik wil geen Juffer *du Bonton*,
Van 't lieve meisje maken.
'k Wou dat ik u beduiden kon,
Hoe zeer dit is te laaken.

De man zet uiteen wat hij dan wèl van zijn dochter wil maken; de vrouw bewondert hem, haars ondanks, om zijn wijsheid; in de *eenenvijftigste* strofe staan man en vrouw weer op één lijn.

Dat dezelfde problematiek, het al of niet meedoen aan de Franse mode, terzelfder tijd ook kort, bondig en vooral speels kon worden geformuleerd, ofwel dat de in de *Economische Liedjes* aan de dag gelegde ernst en breedvoerigheid zijn toe te schrijven aan Wolff en Deken persoonlijk, bewijst een liedje als *Het vernoegt Burger Meisje*¹⁹, gedrukt in *De Amerikaansche Koopman*²⁰, een gewoon, goedkoop liedboekje, verschenen in of na 1783. Ook in *Het vernoegt Burger Meisje* wordt de Franse mode, het uiterlijk vertoon ervan, de kapsels, de decolletés, het uitgaansleven, het zingen van buitenlandse liedjes, afgezet tegen de eigen beproefde dan wel geïdealiseerde burgerlijke waarden, deugden en tradities:

- [1] Ider een word nu gelant; Poh; wat kan my dat scheelen?
'K hou my by myn Burger trant; Poh; wat kan my dat scheelen?
Ider zyn meug en ik hou my by 't myne
Wilje den Rykdom naäpen in 't zyne?²¹ Poh; wat kan my dat scheelen?
- [2] Kaatje gaat nu hoog gekapt; Poh; wat kan my dat scheelen?
Of zy trots voorby my stapt Poh; wat kan my dat scheelen?
't Burger kornetje blyft my behaagen
Wilje dormeuses of pluimen draagen? Poh; wat kan my dat scheelen?
- [3] Leentje spelt haar halsdoek niet; Poh; wat kan my dat scheelen?
Wil zy dat men alles ziet? Poh; wat kan my dat scheelen?
Neen, ik laat ieder dat zo niet bekyken.
Wilje dat dulden, en zou u dat lyken? Poh; wat kan my dat scheelen?
- [4] Lysje heeft haar weeklyks bal, Poh; wat kan my dat scheelen?
't Huislyk meisje noemt zy mal. Poh; wat kan my dat scheelen?
'k Vind in myn huis myn liefste vermaake
Wilje 't niet pryzen; dan kunje 't laake Poh; wat kan my dat scheelen?
- [5] Saartje heeft ook haar Concert, Poh; wat kan my dat scheelen?
't Heertje wagt haar af met smert, Poh; wat kan my dat scheelen?
'k Sing met myn vrinde verstaanbare liedjes
Saartje verheugd zich met klinkende nietjes Poh; wat kan my dat scheelen?
- [6] Lotje wagt nog op een Heer; Poh; wat kan my dat scheelen?
't Heeft wat geld, en wil nog meer Poh; wat kan my dat scheelen?
Liever, dan zo te verbloeyen als Lotje
Trouw ik en blyf by myn Burgerlyk potje! Ha! dat zou my wat scheelen!

Weerklank

Op de *Economische liedjes* werd enigszins uitvoerig ingegaan om Wolff en Deken de eer te geven die hun als toonzetters in dezen toekomt. Hun voorbeeld sloeg aan: terwijl de *Economische Liedjes* nog steeds herdrukt werden²², gaf de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1789 en 1791 vier 'stukjes', delen, *Volks-Liedjens* uit (in 1806 zou nog een vijfde 'stukje' het licht zien).

Zo al ergens het succes van de *Economische Liedjes* blijkt, dan is het wel in deze *Volks-Liedjens* en de vele Nutsliedjes die nadien²³ nog zijn verschenen. Succes wel te verstaan bij de (bestuurs)leden²⁴ van het Nut, die zich bijna gretig lijken te hebben gestort op het dichten of berijmen van stichtende en vormende liedteksten op bekende wijzen. Niet alleen het voor de *Economische Liedjes* gehanteerde procédé werd overgenomen, ook het hele scala van liedtitels, personages en onderwerpen, inclusief de 'toon', weliswaar minder breedvoerig maar al even 'stichtelijk'. Bovendien werden een aantal aspecten uit het vele dat Wolff en Deken in hun voorwoorden op de respectieve delen van de *Economische Liedjes* hadden aangeroerd, door secretaris M. Nieuwenhuijzen in zijn voorwoord op de *Volks-Liedjens* in andere, ruimere bewoordingen als nieuw weergegeven. Nieuwenhuijzen stelde dat er een verschil bestond, zowel in de manier van zingen als in hetgeen gezongen werd, tussen de gewone en de meer aanzienlijke man ('onbetaamlijke en morsige liedjens' versus 'door meer kunst en beschaaving gekenmerkte Italiaansche en Fransche airtjens'), dat de onbetamelijke en morsige liedjes als *zedenkwetend* werden ervaren, dat de Maatschappij van mening was dat ter verbreiding van deugd en verlichting de natie toch beter gediend zou zijn met *zedenvorderende* liedteksten en derhalve enige dichters en dichtersessen, leden der Maatschappij, tot hervorming waren overgegaan met de bedoeling 'om het stichtende zooveel vermaak over te laten als bestaanbaar geoordeeld wordt, met dien invloed, dien het, bij ongeleerde en vermaakzoekende lieden, moet hebben.'²⁵

In de trant van de *Economische Liedjes*, maar meer uit het leven gegrepen en daarom door de dames Wolff en Deken te triviaal bevonden²⁶, had Adriaan Loosjes Pietersz., mede-auteur van de Nuts-volksliedjes²⁷, al in 1785 zijn *Volks Liedboek*²⁸ uitgegeven. Eveneens in de trant van de *Economische Liedjes* zijn de *Liederen voor het Vaderland*²⁹, geschreven door de blinde dichteres Petronella Moens en de patriottische predikant Bernardus Bosch, hoofdbestuurslid van het Nut en oprichter van het departement Bergen op Zoom. De tussen 1789 en 1791 uitgebrachte *Volks-Liedjens* van de Maatschappij tot Nut³⁰ inspireerden op hun beurt Jan van Eyk, predikant in Loosduinen, tot het schrijven van *Liederen voor den Landman*³¹ en vervolgens *Liederen voor Dorp en Stedelingen*.³² Arend Fokke Simonsz., eveneens mede-auteur van de Nuts-volksliedjes³³, kwam in 1806 met een *Nieuw Volkszangboekjen om te kunnen voegen bij de volksliedjens, uitgegeven door de Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen*³⁴ omdat er, zoals hij in zijn voorwoord schrijft, ter afwisseling van de naar zijn zeggen alom gezongen en gewaardeerde *Economische Liedjes* en de eerdere *Volks-Liedjens* van het Nut wel eens behoefte aan iets nieuws zou kunnen bestaan. Evenals Wolff, Deken en Loosjes heeft hij voor de in zijn contrafacten voorkomende personages een eigen taal gecreëerd om ze zo authentiek mogelijk te laten lijken, al heeft hij daar af en toe de zuiverheid van taal en spelling aan moeten opofferen 'daar elk, die onze taal in derzelve grootster zuiverheid kent, niet onbewust kan zijn van het gemaakte en stijve (...) aldien men ze in den mond dier personen lage, welke veelal de onderwerpen van Volksliedjens zijn'.³⁵

Evenmin als Wolff, Deken, Loosjes en alle andere Nuts-dichters sprak Fokke zelf die taal. De personen 'welke veelal de onderwerpen van Volksliedjens zijn', spreken bij hen een nagebootste taal en gedragen zich naar de normen van hun makers. De indruk die de personages in al deze liedjes wekken is navenant: ze zijn 'gemaakt', gekunsteld, onecht en onnatuurlijk.

Stijlfiguren, literaire motieven en Nuts-stijl

Werden de Nuts-liedjes wat de omvang betreft tot overzichtelijker proporties teruggebracht, wat de inhoud betreft bleef het maatschappelijke ideaal dat Wolff en Deken voor ogen had gestaan onaangetaast. Voor zover de door God gewilde maatschappijstructuur een gegeven zaak was:

Al wat ik ben en heb is mij,
Door onverdiende gunst geschonken,
Van hem (...).³⁶

(...) de rijke ontvangt zijn lot,
Zijn' schat, ook onverdiend van God.³⁷

bleef er binnen de marges nog voldoende ruimte om de kwaliteit van het leven en van de samenleving te verbeteren.³⁸ Als schadelijk voor de gezondheid³⁹, als een 'pest der Maatschappij'⁴⁰, als verwekker van alle kwaad⁴¹ diende de luiheid of ledigheid te worden uitgebannen. Een 'Melkmeisjen':

De luiheid wordt bij elken stand,
Met recht verfoeid, gehaat,
Maar 't is voor boeren op het land,
Het schandelijkste kwaad.⁴²

Hard werken daarentegen bleef bevorderlijk zowel voor 's lands economie als voor het lichamenlijk en geestelijk welzijn van de werkers zelf:

't Werken maakt mij sterk, gezond,
En tevens blij te moê.⁴³

En het strekt veeltijds tot weëring,
Zelfs van zwaare ziekte of pijn;
Voor een slegte spijsverteering
Is 't de beste Medicijn.⁴⁴

De arbeid, die ons voordeel schenkt,
Verheft het hart, daar 't biddend denkt
Aan Hem, die 't Al bestuurt.⁴⁵

Uithuizigheid diende te worden afgekeurd, huiselijkheid te worden aanbevolen: het gezin, de familie, gold als basis-oefenschool in deugd en kennis. Deugdzaamheid bleef de sleutel tot het ware geluk, zowel voor ieder afzonderlijk:

Wat zou aan 't waar geluk ontbreken
Van iemand, die zijn pligten doet?⁴⁶

Ach! wat is het leven zoet,
Als men geen begeerte voedt
Dan naar 't geen men kan bekomen!⁴⁷

als voor de maatschappij als geheel:

Door u krijgt de samenleving,
Luister, duurzaamheid, waardij,
Bloeien ambacht, kunst en handel,
Ja de gansche Maatschappij.⁴⁸

Typerend voor de Nuts-poëzie, in vergelijking met de *Economische Liedjes*, is, behalve het veelvuldig gebruik van de tegenstelling als middel om iets aan te prijzen, de hyperbolische wijze waarop de tegenstelling wordt aangescherpt. Werd in de liedjes van Wolff en Deken de andere zijde minstens evenzeer gehoord en/of belicht, in de Nuts-liedjes liggen de kaarten bij voorbaat op tafel: het voor- of tegengestelde is al per definitie goed of slecht. Wat zwart is wordt geminacht of verworpen, wat wit is wordt verheerlijkt, hetgeen, zodra er sprake is van een tegenstelling tussen personen, dikwijls in een farizeïsche ondertoon resulteert: *Laat anderen ...* (volgen een aantal kwalijke eigenschappen), *Ik ...* (volgen de ideale eigenschappen). Daarbij wordt veelvuldig gezinspeeld op dan wel gebruik gemaakt van een klassiek-literair motief, de tegenstelling tussen hut en paleis⁴⁹, hetgeen bij de lezer/zanger een zekere kennis of een zeker begrip van de met het motief samenhangende symboliek veronderstelt.⁵⁰ J. Hugli en M. van Heijst zijn de eersten die het motief gebruiken. Hugli volgt het voorbeeld van Horatius⁵¹:

- [6] Hoe sober ook de spijze zij,
Ze smaakt den werkman goed;
Daar de allerëelste lekkernij
Geen rijkäärts tong voldoet.
- [7] Hoe streelt de rust den arbeidsman,
Met eene zachte hand!
Zij vliedt daar tegen veeläl van
Der grooten ledikant.
- [9] 'k Leef, met mijn lieve vrouw, in vreê,
Bevrijd van angst en zorg;
En liggen we op de legersteê,
God is steeds onze borg.⁵²

Van Heyst gaat op eigen wijze te werk:

- [2] Hij zoekt geen geld of goed;
Maar een getrouw en teder hart
(...)
- [4] Geen groote staat noch overvloed
Ons 't waar genoeg geeft.
De liefde, die het hart voldoet,
Maakt dat men vrolijk leeft.⁵³

[4] Ik ben geen rijke vrouw,
Maar wel tevreden in mijn' staat
(...)

[5] De rijkdom heeft veel moeiten in;
't Is alles geen vermaak.
Ik doe mijn pligt, en dat met lust;
Dus leef ik vrolijk en gerust
(...)⁵⁴

Geen groote staat, geen geld, noch goed,
Geen pracht, die aan het oog voldoet,
Maar een gerust en blij gemoed
(...)⁵⁵

Op dezelfde manier werden door vele andere dichters de natuur, het land en het boerenleven afgezet tegen het stadsleven; vrijgevigheid, plichtsbesef, 'een vast geloof aan God', het ware geluk, deugdzaamheid als zodanig en een aantal deugden afzonderlijk als tegenpool geplaatst tegenover schijngevoegen, hebzucht, pracht en praal. De armoedeschaal, afgezet tegen met paleizen geassocieerde rijkdom, weelde en overdaad is in de Nuts-liedjes glijdend en varieert van *weinig, genoeg, geringe staat, niet rijk tot gulden middenstaat*. Hutten of nederige stulpjes worden slechts bewoond door gepersonifieerde deugden en geïdealiseerde boeren, totdat in de jaren '20 van de negentiende eeuw ook enkele van de voorbeeldige mannen die in de Nuts-liedjes het woord plegen te voeren, in een hut blijken te wonen, eerst nog wat onwennig, later meer op hun gemak. Aanleiding daartoe was de populariteit van het liedje *Arm en ned'rig is mijn hutje*⁵⁶, vertaald uit het Duits⁵⁷ en meestal gezongen op de oorspronkelijke Duitse melodie.⁵⁸

Arm en ned'rig is mijn hutje is een idyllisch lied. De hoofdpersonen – tevreden man, opgewekte, lieve vrouw, vrolijke kinderen – zijn gesitueerd in een omgeving, bepaald door een hut, een zilveren beekje, maneschijn en eerste zonnestralen.⁵⁹ De vrouw spint het door de man geplante vlas, voor het overige wordt de tijd in zorgeloosheid en vrijheid doorgebracht. De in het lied gemaakte toespelingen op vorsten, roem en rijkdom (paleis) beklemtonen het geluk dat tevredenheid met weinig verschaft. Hoewel er in verscheidene Nuts-liedjes uit de voorafgaande jaren, tot in het vierde deeltje van de *Volks-Liedjens* (1791), tekenen zijn die erop wijzen dat de dichters door *Arm en ned'rig is mijn hutje* waren geïnspireerd, is *De vergenoegde landman* (1827)⁶⁰ het eerste lied waarin nagenoeg de gehele tekst daarvan in Nuts-stijl is omgewerkt. Vergelijking van een *Arm en nedrig*-versie⁶¹, gemakshalve als A aangeduid, met de (anonieme) Nuts-bewerking (B), laat zien dat B uitvoeriger is, niet alleen omdat er op het onderwerp natuur dieper wordt ingegaan, maar ook omdat de deugden die het Nut propageert met zoveel woorden moeten worden verkondigd en zo mogelijk herhaald: tegenover de *rust, eendracht, tevredenheid, liefde, bloemen* (= bloei) en *vrede* in de eerste en laatste strofe van A staan in B de *tevredenheid* met de door God gegeven staat (str. 1), in casu de 'lagen stand' (str. 8) van de hoofdpersoon, en de tot in het extreme opgevoerde *dankbaarheid* daarvoor jegens God: behalve de betreffende passages in str. 1 en 8, de toespeling op

de wijsheid van God inzake het bestuur der natuur (str. 3), de nachtrust als verwekker van nieuwe lust om God te danken (str. 5) ook de energieverblindende combinatie van het juichend zingen en tegelijkertijd zaaien, planten of poten (str. 6), een overigens demonstratieve dankbaarheid met het oog op een denkbeeldige toeschouwer, aangezien God geen enkele keer, zoals in A, rechtstreeks wordt aangesproken. Tegenover de idyllische zorgeloosheid in A, waarin weliswaar de vrouw spint en de man terloops opmerkt dat hij vlas teelt, verloopt het leven in B ordelijk en is het werk geregeld: de spade en ploeg verschaffen iedere dag voldoende brood, de vrouw verzorgt het kleine gezin, de man bebouwt zijn akker tot de schemering daalt (str. 1, 6 en 7). De vrouw in A wordt uitsluitend maar voldoende gekarakteriseerd in de wijze waarop ze deelneemt aan de handeling; de vrouw in B wordt door haar man gesierd met de epitheta *lief*, *schoon* en *deugdzaam* en heeft naar zijn zeggen een hart waarin *liefde* troont en *godsvrucht* woont (str. 2), maar blijft niettemin abstract. De mededeling dat zij het gezin verzorgt, maakt haar niet concreter, evenmin als het *kussend tegemoetkomen* (str. 7, geënt op str. 2 r. 1-4 van A), mogelijk een inhaalmanoeuvre om de tot dan toe niet zo uit de verf gekomen vrouw B te omgeven met de behagelijke zinnelijkheid die vrouw A uitstraalt. Het 'zoet genot van het huislijk leven' dat in B wordt gesmaakt en waarmee door de dichter een nieuw element aan de hutten-symboliek wordt toegevoegd, blijft, in tegenstelling tot dat in A, voor ons verborgen.

De paleis-metaforen zijn in B verdwenen; de niet op het voorbeeld teruggaande passages, met name de natuurbeschrijving, bestaan uit formuleringen ontleend aan vroegere Nuts-liedjes, een onder Nuts-dichters gangbaar gebruik, debet aan de cliché-vorming, verschraling en uitholling van het genre.

[A]

Een Nieuw Lied. Op het nedrige HUTJE.
Op een bekende Wys.

[1] Arm en nedrig is myn hutje
Maar de rust en eenigheid,
Woond 'er in by elke voetstap,
Dit tekend ons te vredenheid:
Laat de liefde by ons woenen,
Die ons niet dan bloemen bied,
Noodlot ik beny zelfs Vorsten
Ook hun kroon nog glorie niet.

[2] Als myn wyfje my aan 't herte
Vrolyk als een engel rust,
En zig wiegend in myn armen,
Nu eens scherst dan streed dan kust,
Als ter zyde van myn hutje,
Het silver beekje ruisend vlied,
En de Maan ons dan beluisterd,
God! hoe dankt u dan myn lied

[B]

De vergenoegde landman
Wijze: Als de nacht in stille rust.

[1] Hoe genoeglijk is mijn lot,
Hoe gerust mijn leven!
En dit zalig heilgenot
Heeft God mij gegeven:
Slechts mijn spade, slechts mijn ploeg,
Geeft mij daaglijks brood genoeg.

[2] 'k Heb een hutje, stil en vrij,
Met een beek daarnevens,
En een lieve vrouw daarbij,
Schoon en deugdzaam tevens,
In wier hart de liefde troont,
En opregte Godsvrucht woont.

- [3] Als, in 't lagchend lentsaizoen,
Blaadjes zich ontploojen,
En de bloemen en het groen
Weêr de velden tooijen,
o Dan blinkt Gods wijs bestuur
In de werken der Natuur.
- [4] 'k Zie dan, in den zilvren vloed,
't Vischje vrolijk spartlen,
En het schaapje, welgevoed,
In de klaver dartlen;
'k Hoor het lied van 't pluimgediert',
Dat de komst der lente viert.
- [3] Met een kusch doet zy me ontwaken,
Reeds by de eerste morgen straal,
Juigt het blyde zonligt tegen,
Zit met my aan 't ogtendmaal,
- [5] 's Morgens wekt de nachtegaal
Mij uit zoete droomen;
'k Zie dan d'eersten zonnestraal
In de kruin der boomen;
Dan, verkwikt door zoete rust,
Dank ik God met nieuwen lust.
- Spoed haar dan van dartle kinderen,
Naar een arbeid bly van ziel:
Spint het vlas dat ik haar bouwden,
Op het vaardig snorrend wiel.
- [6] Dan weêr kus ik, blij van zin,
Straks mijn vrouwtje wakker.
Zij verzorgt ons klein gezin,
En ik bouw mijn' akker:
't Zij ik zaaije, plante of poot',
Juichend zing ik: God is groot!
- [7] Daalt dan de avondschemering
Op de velden neder,
Dan keer ik, terwijl ik zing,
Naar mijn hutje weder;
Waar mijn wijfje, lief en goed,
Mij komt kussend tegemoet.
- [4] Sy is altyd bly en lustig,
Als zy iets aartigs my verteld,
ô Wat is die man gelukkig,
Die zig nooyt aan rykdom kweld:
Arm en nederig is myn hutje,
Want de vrede woond er in,
God geeft my altyd die vrede,
Dat ik vergenoegdheid min.
- [8] Dan smaak ik het zoet genot
Van het huislyk leven;
En ik dank den goeden God
Die mij dit wou geven:
In mijn' lagen stand vermoegd,
Bid ik slechts om 't geen mij voegt.

In 1838 treffen we in het *Mengelwerk* van de *Enkhuizer Almanak* nog een niet veel maar toch enigszins idyllischer bewerking van het 'arm en nederig hutje' aan⁶², in formuleringen grotendeels ontleend aan de bovenstaande Nuts-versie. Van armoede of gebrek in dit lied geen spoor; in de (melk)emmers vloeit vette room. De 'schaamle rieten hut' waarin de verteller, zijn vrouw Elsje en hun kindje wonen, is

mèt 'het schittrendst praalgebouw' en daarvan afgeleide metaforen verworden tot romantisch decor.

Resultaten na een halve eeuw 'stichtelijke' toon

Wanneer Le Jeune in 1828 de toestand van de zang en het zingen onder de Nederlandse natie beschrijft, blijkt, vergeleken met die in de jaren '80 van de achttiende eeuw en voor zover Wolff, Deken, Nieuwenhuijzen en Le Jeune zelf daarover betrouwbaar geacht kunnen worden, dat weliswaar in voorname kringen nog steeds fraaie en mooie liederen worden gezongen, nog steeds helaas in alle talen behalve in de Nederlandse, maar dat het repertoire van de 'middelstand' in de tussenliggende decennia is aangevuld met nieuwe Nederlandse gezangen.⁶³ Le Jeune doet hiermee onder meer op de liedjes van het Nut, die hij verderop in zijn boek zelfs aanbeveelt om hun 'toon van zedige vrolijkheid, dankbare tevredenheid en godsdienstigheid'.⁶⁴ Van het *nationaal gezang, volksgezang* of *straatgezang* hekelte hij de aard⁶⁵, niet de inhoud. Duidelijker daarover is, ruim tien jaar later, een voorstel aan het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ingediend in 1839 door het Departement Joure:

Dat het nationaal gezang eenen grooten invloed oefent op de beschaving en zedelijkheid des volks, zal wel evenmin worden tegengesproken, als dat het met dit gezang in ons Vaderland ellendig is gesteld. Allerwegen wordt men geërgerd door liederen vol onzin, die den smaak bederven, dikwijls de eerbaarheid kwetsen en de harten der jonge menschen verpesten. De Maatschappij: *Tot Nut van 't Algemeen* heeft meer-malen beproefd in dezen eene gewenschte verbetering daar te stellen; maar hare pogingen hebben tot hier toe niet aan het doel beantwoord: nog altijd hoort men overal bijna alleen laffe, onzedelijke straatliedjes, terwijl de goede volksgezangen, opzettelijk ook door de Maatschappij bezorgd, weinig of bijna geheel geen ingang hebben gevonden. (...) of de oorzaak daarvan ligt in den aard der liederen – dat derzelve inhoud niet genoeg belangwekkend, de toon des volks niet wel gevat is, of de zangwijzen te kunstig of te ernstig zijn en zij om deze redenen niet bevallen, of dat dezelve niet genoeg bekend en op geene doelmatige wijze verspreid zijn (...).⁶⁶

In hetgeen het Departement vervolgens voorstelt, raakt het, bewust of onbewust, de kern van de reden waarom het tot dan toe gevoerde beleid ter verbetering van het zangrepertoire van Jan-in-de-straat niet tot het beoogde resultaat had geleid. Ter discussie stonden niet eens zozeer de tot dan toe uitgegeven liedjes, die in beginsel toch al beantwoordden aan de door het Departement gestelde eisen:

(...) gezangen, zoo veel mogelijk in den geest en den toon des volks gestemd; welke deels kunnen dienen voor feestelijke gelegenheden, deels huiselijke en burgerlijke deugden aanprijzen, en daarentegen ondeugden, heerschende gebreken en verkeerde zeden en gewoonten berispen, maar vooral bespottelijk en belagchelijk maken;

als wel de wijze waarop ze aan de man gebracht dienden te worden:

en dat al deze liederen op zeer eenvoudige, maar vrolijke wijzen, naar die der meest bekende straatliedjes, wierden gesteld. Dat (...) van elk dier liedjes een ruim aantal wierde gedrukt op losse blaadjes, even als de straatliedjes, ten einde voor eenen even geringen prijs verkrijgbaar te zijn voor het volk; – en dat tevens door de Maatschap-

pij een genoegzaam aantal wierde gezonden aan de Departementen, opdat dezelve door deze *om niet* wierden uitgereikt aan de straatliedjeszangers, die ze dan tot eigen voordeel zouden verkoopen en alzoo, uit hoofde van hun belang, de geschikteste middelen zouden worden, om het nuttig oogmerk te bevorderen (...).

Met andere woorden: om ingang te vinden bij en om gezongen te worden door een groter publiek dan het lezend publiek alleen moet een lied eerst *gehoord* worden, eerst klinken en worden (voor)gezongen; waarneming van een lied vindt nu eenmaal sneller dus gemakkelijker plaats via het gehoor dan via de omweg van het lezen van een tekst en het voegen van die tekst in een melodie, ook al is deze bekend. Blijft de vraag of, zolang de teksten van het Nut op bekende wijzen gezongen dienden te worden, enig straatzanger of liedblaadjesverkoper in staat zou zijn geweest in zijn voordracht van deze niet bepaald sensationele liedjes zoveel overtuigingskracht te leggen dat toehoorders, wellicht niet direct erop belust gesticht te worden en vertrouwd met de oude, vorige of oorspronkelijke tekst, zo'n Nuts-tekst gekocht of gezongen zouden hebben. In haar kritiek op het gebruik van bekende zangwijzen (zie hieronder) zocht de commissie 'tot verbetering van het Volksgezang' de oorzaak van afwijzing niet in mogelijk eigen falen, maar uitsluitend in de aantrekkingskracht van de nog bekende, bestaande tekst.

Uit de ernst waarmee het voorstel werd behandeld, kan worden opgemaakt dat de onvrede en ergernis over het *nationaal gezang* ver over de grenzen van het departement Joure heen reikten. Een voor de gelegenheid ingestelde commissie, bestaande uit afgevaardigden van vier departementen en van het hoofdbestuur, kreeg een jaar de tijd zich te bezinnen op middelen om het kwaad, dat al gedurende meer dan een halve eeuw en kennelijk zonder het minste resultaat door het Nut werd bestreden, voorgoed aan banden te leggen.

In de toelichting op de adviezen aan het hoofdbestuur, in 1840 door de commissie uitgebracht⁶⁷, lijkt, vergeleken met de eraan voorafgaande decennia, een zekere realiteitszin het superioriteitsdenken te hebben beïnvloed en de afstand tussen het 'volk' en degenen die het zo graag wilden bemoederen minder groot. Een en ander valt op te maken uit de erkenning door de commissie van de eigen voorkeuren en antipathieën die de gewone man erop na houdt, uit het begrip voor zijn mogelijkheden en beperkingen, en uit de (verholen) kritiek op het tot dan toe gevoerde beleid inzake de verbetering van het 'volksgezang'. Voor het eerst werden officieel vraagtekens geplaatst bij het onachtzame en willekeurige gebruik van bekende melodieën voor de eigen (Nuts-)teksten. Gewezen werd op de keerzijde daarvan: hoe bekender een melodie, hoe groter de kans dat de bestaande, te vervangen tekst niet door de beugel kon; viel de keuze dientengevolge op een minder onfatsoenlijk lied, dan was de kans groot dat de melodie daarvan minder bekend, verouderd of zelfs al vergeten was. Gebruik van bekende zangwijzen voor educatieve en beschavende doeleinden droeg bovendien het gevaar in zich dat de gedachten terug zouden gaan naar de 'gewrochten van wansmaak', 'de walgelijke en zedelooze rijmproducten (...) welke men het liefst verdrongen en vergeten zag', naar 'het oude zedebedervende lied', ten detrimente van 'het nieuwe, door de Maatschappij aangeboden'. De commissie pleitte daarom voor nieuwe zangwijzen, en wel 'eenvoudige, bevattelijke, maar tevens hoogst energieke'.

De kritiek bleef niet beperkt tot de zangwijzen alleen. De aard en inhoud van de tot dan toe door het Nut geleverde liedteksten werden impliciet over de hekel gehaald in een opsomming van wat er bij het maken van 'volksliedjes' moest worden vermeden. Over wat volksliedjes nu eigenlijk waren of moesten zijn, en wat de 'volkstoon' waarin ze dienden te worden gesteld nu precies inhield, was de commissie niet erg duidelijk. Dat was ook niet nodig: dichters wie het niet om *hun roem als dichter* maar om *het nut van het volk* te doen was, zouden wel begrijpen waar het om ging, aldus de toelichting, gegeven op 11 augustus 1840.

Het lijkt niet erg gewaagd, te veronderstellen dat de commissie te rade was gegaan bij en tegelijk haar hoop gevestigd had op J.P. Heije, de man die terzelfder tijd zijn ideeën over de organische eenheid van taal en toon, van tekst en muziek had ontvouwd in het voorwoord van zijn *Liederen en Zangen*⁶⁸, die hij, naar eigen zeggen in hetzelfde voorwoord, had geschreven met het oog *niet op letterkundige roem* maar op ontwikkeling en veredeling van het muzikaal element in *onze taal*. De hoop bleek niet ijdel te zijn. Jan Pieter Heije (1809-1876), arts, dichter en componist⁶⁹, verwierf binnen enkele jaren het monopolie op het Nuts-lied en zou de komende decennia de toon daarvan bepalen.

Inhoudelijk verschillen de teksten van Heije⁷⁰, uitzonderingen daargelaten, weinig van de Nuts-teksten uit de voorgaande decennia. Vaak genoeg bevatten ze een aansporing, een vermaning, een waarschuwing, een les, een moraal of een advies, vaak genoeg worden deugden geprezen (en als 'Hollandsche' of Neêrlandsche' aangeprezen) en ondeugden afgekeurd. De 'toon' van Heije is in feite even 'stichtelijk' als die van zijn voorgangers, al is hij minder gezapig, speelser soms en minder dwingend. Uiteindelijk schreef hij de gedichten en liedjes die vanaf de jaren '40 tot de jaren '60 in de *Enkhuizer Almanak* en in de *Volksalmanak*⁷¹ verschenen, vanuit de gedachtengang van het Nut. In de in 1866 in twee albums *Nederlandsche Liederen*⁷² uitgegeven liedjes wordt dan ook lustig aangespoord en opgewekt tot deugden als bedachtzaamheid, dankbaarheid, eerlijkheid, nederigheid, uitmaar ook inwendige properheid, soberheid, spaarzaamheid, tevredenheid, 'vroedheid', vroomheid en zuinigheid. Jong en oud worden aangemoedigd geen tijd te verspillen, vroeg naar bed te gaan en vroeg weer op te staan, de handen uit de mouwen te steken of aan de ploeg te slaan, de schouders eronder te zetten, het kwade te laten en het goede te doen. Kinderen mogen niet jokken en moeten niet altijd haantje de voorste willen zijn. Meisjes behoren zich stil en zedig te gedragen en worden herhaaldelijk, in bedekte of minder bedekte termen, gemaand op te passen zolang ze niet getrouwd zijn. Getrouwd wordt er nooit boven de eigen stand en eerst dan als er enige materiële zekerheid in het vooruitzicht is. Bitter in de mond is heilzaam, nut moet vóór genoeg gaan en gebruik van sterke drank leidt slechts tot ellende.

Voor zover uit deze opsomming de indruk zou ontstaan dat Heije de zedenmeester uithing, moet daarbij de restrictie worden gemaakt dat hij, in ieder geval in zijn gedichten en liedjes, een aardige, vriendelijke zedenmeester was, vaderlijk bezorgd voor zijn volk.⁷³ Niet daarin schuilt overigens de betekenis van Heije, wel in het volgende. De wijze waarop Heije zijn ideeën over taal en toon, woord en muziek, vorm heeft gegeven of vorm heeft laten geven, betekende een definitieve

breuk met het verleden. Niet langer meer werden nieuwe teksten gemodelleerd naar een bestaande melodie maar voor het eerst werden op grote schaal nieuwe melodieën gemodelleerd naar een tekst, wat de zeggingskracht daarvan alleen maar kon versterken en – het woord speels is al gevallen – een tekstdichter ook meer speelruimte gaf. Afgezien van Heije's eigen toonzettingen heeft hij velerlei in zijn tijd bekende en minder bekende componisten⁷⁴ weten te interesseren voor zoiets eenvoudig als het strofische lied. Het resultaat was een stortvloed van (Nederlandse) liederen 'voor het volk' en 'in de volkstoorn', een destijds voor Nederland nieuw genre dat – te moeilijk voor ongeoeffende zangers en eerder geschikt voor salon of prieel dan voor de straat – grotendeels via het (zang)onderwijs en via zang- en koorverenigingen in 'de volksmond' terecht zou komen. Met de opkomst en bloei van het lied 'in de volkstoorn' verdween langzaam het inmiddels eeuwenoude gebruik contrafacten te maken.

In het advies uit 1840 van de commissie ter verbetering van het volksgezag aan het hoofdbestuur van het Nut was, behalve voor een strategie op korte termijn, ook gepleit voor een beleid op langere termijn, een beleid dat via het zangonderwijs mogelijk tot het gewenste doel zou kunnen leiden. Het hoofdbestuur vroeg hierover advies aan de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. Het gedetailleerde advies dat de algemeen secretaris van Toonkunst, A.C.G. Vermeulen, die zich op zijn beurt door mannen uit de praktijk had laten adviseren, vervolgens aan het Nut stuurde, was kennelijk dermate overtuigend dat het hoofdbestuur van het Nut op de Algemene Vergadering in 1841 besloot tot de oprichting van Volks-Zangscholen.⁷⁵

De in het advies door Vermeulen gegarandeerde invloed ten goede van de schoolzang op het straatgezag was nadrukkelijk gebonden aan de voorwaarde dat het zangonderwijs uniform, de gebruikte lesmethode overal een en dezelfde, onverschillig welke, diende te zijn. Onder auspiciën van het Nut verscheen in 1845 het eerste deel van een handleiding⁷⁶, ontwikkeld door de directeur van de door de Amsterdamse departementen van het Nut opgerichte volks-zangschool, Wilhelmus Smits, in samenwerking met Heije, die alle liedteksten schreef. De handleiding, ingevoerd op de eigen zangscholen van het Nut⁷⁷, werd verplicht gesteld voor de door het Nut gesubsidieerde onderwijzers-zangverenigingen waardoor de kring van gebruikers alleen maar groter werd. Toen in de schoolwet van 1857, naast gymnastiek, tekenen en handwerken voor meisjes, in beginsel het zingen in het lager onderwijs werd ingevoerd, stonden de zangscholen van het Nut model voor het 'gewone' zangonderwijs.⁷⁸

Niet alleen via de handleiding raakten de liedjes van het Nut, in dit geval die van Heije, in steeds grotere kringen bekend. Genoemd is al de *Enkhuizer Almanak* waarin liedjes van Heije, al of niet met notenvoorbeelden, werden afgedrukt. Overdrukken hiervan of van de in 1866 gedrukte *Nederlandsche Lieder* van Heije werden van tijd tot tijd gratis aan onderwijzers-zangverenigingen verstrekt.⁷⁹

Met Jan Pieter Heije verdween tegelijkertijd de laatste exponent van de 'stichtelijke toon'. Zijn navolgers⁸⁰ legden hun accenten minder op het verbeteren en beschaven van het Nederlandse volk, eerder op de schoonheid van Nederland, op die van de natuur in het algemeen – zonder er direct, zoals Heije, de Schepper in te

Nr. 15.

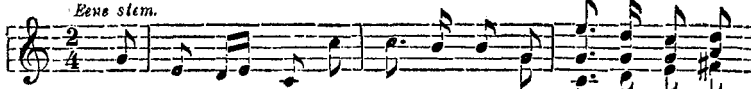
IN DE HAVEN.

Woorden van Dr. J. P. HEIJE.

Zangwijze van J. J. VIOTTA.

Een Gangstl-deuntje.

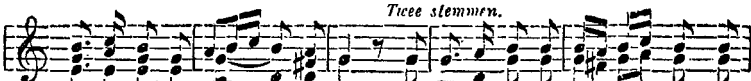
Al de matrosen.

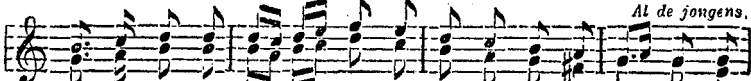
Een schiep-jen in de ha-ven landt, Ho--jo, ho-jo! ho

jo. ho-jo! Ge-vuld met spe-ce--rij-en, Ho-jo, ho-jo! ho-

jo, ho-jo! no-jo. ho-jo! En me-nig fin-ke, jon-ge kwant, Mot

bui-dels, vol tot aan den rand, En har-ten vol ver-blij-ën: Ho-

jo--jo, ho-jo--jo! ho-jo, ho-jo!

1.

Een Scheepjen in de Haven landt,
Gevuld met specerijen;
En menig finke, jonge kwant,
Met buidels, vol tot aan den rand.
En harten vol verblijën.

2.

Wel geurig kruid, wel blanco maat.
Wat zult ge nu gaan dwalen;
't Is of ge nimmer eindien kunt,
Zoo komt, van ieder hoek en punt
Een ieder van u halen.

3.

En, als dan t Schip is leeggehaald,
Vindt Koopman en vindt Reeder
Zijn specerij met goud betaald;
Maar — als Uw zilver is verdwaald
Matroos... wáár vindt gij 't weder?

4.

Een béétje pret, na leed en last,
Wie zou het u misgunnen?
Maar — niet de zeilen volgebrast...
Ei! leg een reeffje, waar het past:
Het zou eens stormen kunnen!

Uitgave van GEBR. BELINFANTE, den Haag.

Uit: J.P. Heye [!], *Keur van Nederlandsche liederen*. Uitgeg. door de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, verz. door de Commissie der afdeling Amsterdam van het Nederl. Onderwijzers-genootschap, ter bevordering van de eenheid in de keuze der schoolliederen (Den Haag: Gebr. Belinfante, 1879).

Sterk en snel.

“Eenmaal weelde moet er zijn, Voor wie
al-tijd ar-moë lijën; — Doe me voor de bit-tre
tij-ën Sui-ker in mijn bran-de-wijn. Hôp maar,
Jaan-tje! Hôp maar, Jan! Dat gaat op een zwieren
Man! Hôp maar, Jaantje! Hôp maar Jan! Dat gaat
op een zwieren, Man!

KERMISPRET.

„Eenmaal weelde moet er zijn,
Voor wie altijd armoë lijën; —
Doe me voor de bittere tijën,
Suiker in mijn brandewijn:
Hôp maar, Jaantje! hôp maar, Jan!
Dat gaat op een zwieren, Man!”

Weet ge, wat het liedje vraagt?
Wie of 't pretje zal betâlen,
Wie de schae draagt van dat malen? —
Of ge 't inzâg', Man en Maagd!
Geld, gezondheid, deugd en eer,
Die verdanst ge in éénen keer.

Voor wat nu door 't keelgat slaat,
Zult ge een winter Armoë lijën!
En de kindren zullen schreijen
Harder dan de videl ¹⁾ gaat:
Eénmaal weelde en âltijd nood...
Béter hou ik: daaglijksch brood!

(J. P. HEIJER).

1) Videl: Vedel: *Viool*.

zien – en op ‘volkse’ tafereeltjes. Maar al vervaagde de ‘stichtelijke toon’, de door Heije en zijn medecomponisten gewekte belangstelling voor het ‘betere’ Nederlandse lied genereerde nieuwe en veelzijdige belangstelling. Een bewijs daarvan vormt de laatste liederenuitgave van het Nut, tevens de eerste waar geen geld op hoefde te worden toegelegd: het *Nederlandsch Volksliederenboek*. Het was de Nederlandse opvolger en equivalent van het Vlaamse, door het Willems-Fonds uitgegeven *Nederlandsch Liederboek* (Gent 1891-1892). Behalve ‘nieuw’ (Vlaams en Nederlands) repertoire, waaronder twintig liedjes van Heije, bevatte de eerste bundel (1896) niet alleen liederen uit zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse liedboeken en -boekjes, geestelijke zowel als wereldlijke, maar ook mondeling overgeleverde liederen, in Vlaanderen door A. Lootens, J.M.E. Feys en E. de Coussemaker, in Nederland door G.J. Boekenooogen opgetekend. In de tweede bundel (1913) zouden nog meer ‘nieuwe’ Vlamingen en Nederlanders aan bod komen. Van de twee bundels samen waren in 1940 honderdduizend exemplaren in omloop.⁸¹ Het aantal nog in omloop zijnde exemplaren van *Kun je nog zingen, zing dan mee!*, voor het eerst verschenen in 1906 en vergelijkbaar met het *Nederlandsch Volksliederenboek*, moet het aantal van honderdduizend verre overtreffen.

Dat met de liedjes uit *Kun je nog zingen, zing dan mee!* Nederlandse schoolkinderen generaties lang, tot in de jaren '50 van deze eeuw, muzikaal en moreel zijn opgevoed, is toe te schrijven aan de intensieve bemoeienis van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met het (zang)onderwijs, vanuit de overtuiging dat goed en uniform zangonderwijs het enige middel zou zijn om met aanstootgevend volks- en straatgezag voor eens en altijd af te rekenen. Het doel verwaterde naarmate hetzelfde gezang tot het terrein van folklore en nostalgie ging behoren. Voor zover het middel heeft bijgedragen tot versterking van het moreel en nationaal besef, leerden kinderen en volwassenen in Nederland gedurende zo'n honderd jaar nagenoeg dezelfde liedjes, Nuts-liedjes, door het Nederlandse volk gekende *liedjes*.

Samenvatting

De *Economische Liedjes* (1781) van Wolff en Deken en in navolging daarvan sinds 1789 de *Volksliedjes* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vormen in het Nederlandse liedrepertoire een genre apart, gekenmerkt door belerende, stichtende teksten op melodieën van voornamelijk wereldlijke, destijds populaire liedjes. Behalve economisch in de betekenis van Wolff en Deken – dienstig aan de vaderlandse economie⁸² – is alleen al het feit dat deze liedjes bestaan een bewijs van economisch inzicht, het inzicht namelijk dat een vermaak als zodanig, in dit geval het zingen, ook *benut* kan worden. Wolff en Deken, en later de dichters van het Nut, maakten gebruik van liedjes als middel om opvattingen en ideeën aan de man te brengen, met name aan de gewone man die juist via dit middel kon worden bereikt. De liedjes werden geschreven vanuit de idealistische doelstelling dat individueel welzijn voor iedereen, welzijn en welvaart voor de natie als geheel was weggelegd wanneer het Nederlandse volk zou worden geschoold in deugdzaamheid, godsdienstzin en vaderlandsliefde, hetgeen dan ook op velerlei wijzen in de teksten tot uitdrukking komt. Een verhoopt nevendoeel was dat de beoogde zangers

en zangeressen door het een (het zingen van de nieuw gemaakte liedjes) te doen, het andere (het zingen van hun eigen onbenullig of onfatsoenlijk repertoire) zouden laten. Spraken Wolff en Deken nog van 'voddige vertaalingen' en 'oolyke vodderyen, die de Zangsters zeker geen één goed denkbeeld opleverden', M. Nieuwenhuijzen (1789) heeft het over 'onbetaamlijke en morsige liedjens' die als zedenkwetsend worden ervaren. Naarmate de jaren vorderen en het elan van het eerste uur in de liedjes verflauwt, verschuiven nevendoel en oorspronkelijke doelstelling, wordt hervorming of verbetering van het volks- of *straatgezag* (de termen worden naast of door elkaar gebruikt) het voornaamste doel, de Nuts-liedjes inclusief de ideale samenleving een middel waarmee het doel kan worden bereikt.

Wanneer het Nut zich in de jaren '40 van de negentiende eeuw ernstig over de zaak gaat buigen, wordt onderkend dat het procédé, het contrafact, niet deugt en dat voor nieuwe teksten ook nieuwe melodieën nodig zijn. Jan Pieter Heije, onder meer dichter, weet het genre, dat door veelvuldig gebruik van dezelfde melodieën, de daaruit voortvloeiende structurele gelijkvormigheid van veel teksten en onbeschroomd cliché-gebruik inmiddels volkomen is uitgehold, nieuw leven in te blazen. De als liedjes bedoelde versjes en verzen die hij schrijft, wijken af van de tot dan toe gebruikelijke Nuts-liedjes, alleen al omdat de structuur ervan niet al bij voorbaat wordt bepaald door een bestaande, als zangwijs gekozen melodie. Afgezien van eigen toonzettingen weet Heije bovendien een generatie van bekende en minder bekende componisten te interesseren in en te bewegen tot het maken van nieuwe melodieën. Het betekent het uitsterven van een dan inmiddels eeuwenoud gebruikt, het maken van contrafacten.

De Nuts-liedjes in 'nieuwe stijl', maar overigens nog steeds belerend en stichtend, worden ingezet in de terzelfder tijd door het Nut gekozen strategie-op-lange-termijn waarmee men hoopt het *volks-* of *straatgezag* definitief te zullen uitroeien: opvoeding door middel van zangonderwijs. De vraag in hoeverre de opvoeding is geslaagd, de door het Nut gepropageerde normen en waarden gemeengoed zijn geworden, wordt hier buiten beschouwing gelaten. Het door het Nut geïnitieerde streven naar uniformiteit in zangmethode en schoolliedrepertoire, onderdeel van de strategie, heeft er in ieder geval toe geleid dat menig Nuts-lied tot het nationale, dat wil zeggen door iedereen gekende liedrepertoire is gaan behoren, en in die zin alsnog, zij het achteraf, als volkslied bestempeld kan worden.

Traces of a civilising offensive. The devotional tone in secular Dutch songs in the eighteenth and nineteenth century

When in the second half of the eighteenth century times in the Dutch Republic got worse and worse, among upper middle class people the conviction grew that this deterioration was mainly caused by moral decay, by the loss and lack of ancestral virtue. As from their enlightened point of view society was made and could be influenced by individual efforts they started on actions in order to drain the national marsh.

To widen the range of possible auditors and participants to the lower classes, in fact to civilize the uncivilized, the joint female novelists Betje Wolff and Aagje Deken got the idea to rewrite for educational purposes the texts of popular songs, expecting the favourite melodies to be a guarantee for the acceptance of the newly made texts. Acceptation would bring a threefold profit: the common man would enjoy the pleasure of singing, learn at the same time why and how to live as virtuous as possible and, moreover, would be restrained from singing songs which were obscene and offensive in the eyes and ears of bourgeois people. The genre which was thus created in 1781 was imitated by, among others, composers of occasional poetry from the *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Society for Public Welfare) and for decades cherished by middle class poets and readers, whereas the common man's repertoire remained as despised as before. In the 40s of the nineteenth century a certain J.P. Heije, a physician, poet, musician, and a prominent man within the *Maatschappij*, took upon himself all song-making for the so-called common man by writing moralistic verses in what he thought to be a really popular style, and by organising competitions in order to involve other composers in making melodies. In this process Dutch songs gained a certain status, whereas the century-old practice of making contrafacts came to an end. Via the educational network of the same *Maatschappij* the songs were taught and learned in music- and in common schools. As it worked out, Heije, his fellow-composers and their followers in fact made Dutch songs more attractive for a wider range of people than only the lowest classes; they gave the Dutch a communal repertory which partly is still known and used.

- Asselbergs, A.J.M., *Dr. Jan Pieter Heije of de kunst en het leven*. Diss. RUU (Utrecht 1966)
- Boeles, W.B.S., *De Patriot J.H. Swildens* (Leeuwarden 1884)
- Buijnsters, P.J., *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken* (Utrecht 1979)
- Buijnsters, P.J., *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984)
- Buijnsters, P.J., *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen* (Utrecht 1987)
- Buijnsters, P.J., "'Die kleine Republik": Die Familie in der niederländischen Literatur des achtzehnten Jahrhunderts', *Zentrum für Niederlande-Studien. Jahrbuch 2* (1991) 129-146
- Enschedé, J.W., *Haarlem en de muziek van 1700 tot 1850* (Haarlem 1920)
- Frijhoff, W., 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609
- Garber, K., *Der locus amoenus und der locus terribilis. Bild und Funktion der Natur in der deutschen Schäfer- und Landlebendichtung des 17. Jahrhunderts* (Wien 1974)
- Haan, M.H. de, *Adriaan Loosjes*. Diss. RUL (Utrecht 1934)
- Kloek, J.J., 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18e eeuw', *Literatuur* 1 (1984) 136-142
- Kloek, J.J., 'Letteren en landsbelang', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*. (Amsterdam 1987) 81-95
- Kruihof, B., 'De deugdzaame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposion 2* nr. 1 (1980) 22-37; bewerkt en aangevuld in: Idem, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding: zeventiende tot twintigste eeuw*. Diss. UvA (Groningen 1990) 60-95
- Le Jeune, J.C.W., *Letterkundig overzicht en proeven van de Nederlandsche volkszangen sedert de XV^{de} eeuw* ('s-Gravenhage 1828)
- Meertens, P.J., *De lof van den boer. De boer in de Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde van de middeleeuwen tot 1880* (Amsterdam 1942)
- Meyer, H., 'Hütte und Palast in der Dichtung des 18. Jahrhunderts' in: W.W. Müller-Seidel und W. Preisendanz (Hg.), *Formenwandel. Festschrift zum 65. Geburtstag von Paul Böckmann* (Hamburg 1964) 138-155
- Meyer, H., 'Friede den Hütten, Krieg den Palästen. Zwischen Revolte und Resignation, 1789-1848', in: R. Urbach, R. (Hg.), *Wiener Europagespräch 1977. Wien und Europa Zwischen den Revolutionen (1789-1848)* (Wien/München 1978) 120-132
- Meyer, H., 'Avignon und Vaucluse. Palast und Hütte in Petrarca's Denken und Dichten', in: Idem, *Spiegelungen: Studien zu Literatur und Kunst* (Tübingen 1987) 99-115
- Mijnhardt, W.W., 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning' in: *Figuren en Figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 1-25
- Mijnhardt, W.W., 'De geschiedschrijving over de ideeëngeschiedenis van de 17e- en 18e-eeuwse Republiek', in: Idem (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983) 162-205
- Mijnhardt, W.W., 'Het Nederlandse genootschap in de achttiende en vroege negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 7 (1983) 76-101
- Mijnhardt, W.W., 'Het Nut en de genootschapsbeweging', in: Idem en A.J. Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* ([Edam] 1984) 189-220

- Mijnhardt, W.W., *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987)
- Mijnhardt, W.W., en A.J. Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* ([Edam] 1984)
- Noordegraaf, L., 'Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1770-1813', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden X* (Haarlem 1981) 361-383
- Reeser, E., *Een eeuw Nederlandse muziek* (Amsterdam 1950)
- Sas, N.C.F. van, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989) 471-495
- Sengle, F., 'Formen des idyllischen Menschenbildes' in: W. Müller-Seidel und W. Preisendanz (Hg.), *Formenwandel. Festschrift zum 65. Geburtstag von Paul Böckmann* (Hamburg 1964) 156-171
- Visseren-van Heck, C.T.M., *Betje Wolff en Aagje Deken. Economische Liedjes*. Onuitgegeven doctoraalscriptie KU Nijmegen, 1988
- Wirth, H.F., *Der Untergang des niederländischen Volksliedes* (Den Haag 1911)
- Wirth, L.J.T., *Een eeuw kinderpoëzie 1778-1878* (Groningen/Den Haag 1925)
- Woud, A. van der, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990)
- Zee, Th.S.M. van der, J.G.M.M. Rosendaal, en P.G.B. Thissen (red.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988)

1. *Volks-liedjens* Uitgegeeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen. Derde stukjen (Amsterdam 1790) nr. 4: Buur-praatjen. Wijze: Waar of mijn Rozelijntje blijft?
2. Georg Forster, *Ansichten von Niederrhein XXVII* (Forsters Werke in zwei Bänden, ausgew. und einged. von Gerhard Steiner [Bibliothek deutscher Klassiker] Berlin/Weimar 1979) II, 426.
3. '(...) sei auch mit ihrer Ruhe Gleichgültigkeit und Kälte, mit ihrer Einfalt Einseitigkeit und Beschränktheit, mit ihrer Emsigkeit kleinliche Liebe des toten Eigentumes zuweilen unvermeidlich verbunden (...)', t.a.p.
4. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 80-116.
5. 's Gravenhaage: Isaac van Cleef 1781, 3 dln. Prijs compleet: f 4:10:– (Buijnsters, *Bibliografie*, 72).
6. Vgl. de herwaardering van de roman als genre na de introductie van de zedenkundige roman, waarin vanuit hetzelfde principe dezelfde combinatie, nuttig en aangenaam, werd toegepast. De – niet alleen bij Wolff en Deken, maar ook bij hun navolgers altijd onmiskenbaar duidelijke – 'zedelyke bedoeling' werd later door H.F. Wirth (in *Der Untergang des niederländischen Volksliedes*, Den Haag 1911) aangeduid met de term 'stichtelijke toon'.
7. Het geestelijke of stichtelijke lied is een hier te lande van oudsher rijk vertegenwoordigd genre, dat per se niet bedoeld is om er vermaak aan te ontleen, al zijn stichtelijke of geestelijke liederen niet zelden in profane liedboekjes te vinden.
8. Vgl. *Een deuoot ende profitelijck boecxken* (Antwerpen 1539): geestelijke liederen en zangen op melodieën van zowel wereldlijke als geestelijke liederen, en de *Souterliedekens* (Antwerpen 1540): psalmberijming op melodieën van 'gemeyne bekende liedekens'; vgl. ook de desbetreffende opmerkingen over de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw van D.F. Scheurleer in Idem, *Een deuoot ende profitelijck boecxken* ('s-Gravenhage 1889) XXIV-XXV.
9. 1782², 1785³, de drie delen in één band compleet, op 'postpapier' (Buijnsters, *Bibliografie*, 74 e.v.). Zeer waarschijnlijk doelen Wolff en Deken op deze uitgave wanneer ze in hun brief d.d. 4-11-1785 (Buijnsters, *Briefwisseling*, 545) spreken over de prijs van 36 stuivers voor hun (120) liedjes.
10. Buijnsters, *Wolff & Deken*, 200.
11. Kruithof, *Zonde en deugd*, 58-59.
12. Vgl. Kloek, 'Lezen als levensbehoefte'.
13. Voorwoord deel I, p. XIV.
14. Voorwoord dl. III: 'Dit derde en laatste Deel onzer Economische Liedjes, is alweer, grooten deels, voor uwen horizon berekend. Verstaat gy deze Leenspreuk niet? 't Behoort ons niet te verwonderen. Ik wil zeggen, dat wy ons daar in hebben toegelegd, om voor U verstaanbaar te spreken.'
15. In een bespreking van het eerste deel van de *Economische Liedjes* in de *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (III, 1e st. (Amsterdam 1781) 121-122) merkt de recensent, naast alle lof die hij Wolff en Deken toezwaait, op: 'By deeze gelegenheid kunnen we niet wel afzyn van aan te merken, dat veelen deezer Liedjes, voor 't gebruik waar toe ze geschikt zijn, ook inderdaad wat lang vallen. (...) Onze Natie, en vooral 't Gemeen, is niet voor lange Liedjes; die verveelen wel dra.'
16. Niet als bewijs, wel als indicatie moge gelden dat, voorzover in het volksliedearchief van het PJMI valt na te gaan, niet één Economisch Liedje in de mondelinge traditie is beland, evenmin overigens als in de schriftelijke.
17. Deel III nr. 11, Wys: het vinnig straaalen van de Zon.
18. Vgl. Frijhoff, 'Verfransing', 606.
19. Uit de Bijlagen van de biografie van W.B.S. Boeles, *De patriot J.H. Swildens, zijn arbeid ter volksverlichting geschets* (Leeuwarden 1884) blijkt dat het lied afkomstig is van J.H. Swildens, Nuts-voorloper en auteur van het in 1781 uitgegeven *Vaderlandsch A.B. Boek voor de Nederlandsche jeugd*. Zijn connecties met 'de groote fabriek van gemeene straatliedjes, die alle goede zeden der lagere klassen bedierven' (Boeles, *De patriot*, 92), in dit geval met S. en W. Koene, garandeerden opname van zijn liedjes in het algemene liedcircuït. Zelf ging hij met liedblaadjes de achterbuurten in om zijn liedjes te leren aan en te laten zingen door 'vrouwslieden' die daartoe met geld werden aangemoedigd. Swildens over zijn intentie (ibidem, 94): 'Als ik een leerzaam Volksliedje voor het gemeene volk gemaakt heb, opdat eindelijk toch eens allerlei bocht, vuiligheid en zotheid van de straat moge geraaken (...)'. Over sommige van zijn liedjes (ibidem): 'Het zedekundig liedje van *het vergenoegd burgermeisje* (...) is

thans reeds het algemeen straatliedje van Amsterdam; insgelijks ook het liedje: *voor den jongen Batavier*. Het liedje van den *Burger en boer* is ook wel veel langs straat gezongen en verkocht en ook naar elders, als door Noordholland en Overijsel verstrooid, doch het blijft niet in den mond van het gemeene volk en de straatjongens hangen, en is daarom geen zoo volmaakt volksliedje als de twee opgenoemde.' Het door Swildens genoemde lied van de burger en de boer staat in twee versies, een voor de Vaderlandse, een voor de Europese burgers en boeren bestemde versie, beide op de wijs van *Triumph! ô Volk van Nederland!* eveneens in *De Amerikaanse Koopman*. Het liedje voor de jonge Batavier staat er overigens niet in, wel het lied dat ervoor model heeft gestaan: *Als het te Brussel regent*, een geërotiseerde bewerking van *Des winters als het regent*.

20. *De Amerikaanse Koopman Zingende de Nieuwste, Fraayste en Aangenaamste Liederen, die hendaags Gezongen worden*. De derde druk. Te Amsteldam, By S. en W. Koene, Boekdruckers, op de Lindegragt.

21. In de door Swildens nagelaten versie: 'Mis ik het groote dan heb ik het klyne'.

22. In 1791 een vierde, in 1792 een vijfde en zesde druk, geïllustreerd resp. met plaatjes voor kinderen en met kopergravures; Buijnsters, *Bibliografie*, 75 e.v.

23. Met name in de *Verzameling van leerzame en vermakelijke Zangstukjes tot nut van 't Algemeen*, onderdeel van de door het Nut verzorgde rubriek *Mengelwerk*, van 1800 tot 1855 in de Enkhuizer Almanak, vanaf 1855 in de Volksalmanak van het Nut. Nutsleden kregen elk jaar gratis een exemplaar. Ledental van het Nut in 1800: 3.500, in 1810: 8.500, in 1821: 11.000, in 1840: 15.000; Mijnhardt, 'Het Nederlandse genootschap', 90; Mijnhardt en Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk*, 36, 53, 212.

24. Onder de liedjes in de eerste vier delen (in het vijfde is geen enkel lied gesigneerd) staan namen als die van Martinus Nieuwenhuijzen, mede-oprichter en algemeen secretaris van de Maatschappij, J. Hugli en C. Rensing, beide in 1787 in het nieuwe bestuur in Amsterdam gekozen, S.A. Rensing geb. Munnikhuizen, mogelijk de vrouw van C. Rensing, D. Boing, zilverkashouder, Adriaan Loosjes Pzn., oprichter in 1789 van het departement Haarlem. Voorts o.m. nog de namen van Joh. Hazeu Cz., bekende uitgever en dichter van stichtelijke liederen en gezangen, J. Doijer, trijfabrikant in Zwolle, minder bekende dichter van geestelijke liederen, A. Fokke Simonsz., autodidact, veelschrijver, mede-uitgever van het eerste en vierde deeltje en H. van Munster, mede-uitgever van het tweede en vijfde deeltje.

25. Bericht, voorafgaande aan het eerste stukje.

26. Buijnsters, *Briefwisseling*, brief nr. 159 d.d. 4-11-1785 van Wolff en Deken aan Loosjes, p. 543 e.v.; 545: 'wij willen u zelf wel toestaan den smaak der Naatie die thans toch zo magtig sterk in 't klein vald, zo dat zelf onze voornaamste Burgers byna niets dan weekbladen (...) leezen, beter getroffen te hebben dan wij.' Loosjes schijnt het zich te hebben aangetrokken. Hadden sommige liedjes uit het *Volks Liederen-Boek* juist door dat realistische aspect nog een zekere charme, zijn latere liedteksten zijn er alleen maar braver op geworden.

27. Deel III nr. 18 en 25, deel IV nr. 6, 13 en 14. Volgens Loosjes' biografie Maria de Haan ook de (niet gesigeneerde) liedjes nr. 17, 18, 27 en 28 in dl. V (De Haan, A. *Loosjes*, 276). In 1808 publiceerde hij à titre personnel *Het Spreeuwje*, waarvan in 1832 nog een derde druk zou verschijnen (Haarlem, Wed. A. Loosjes).

28. *Volks Liederen-Boek, bestaande in eene Verzameling van Geheel Nieuwe Nederduitsche Liedjes, op de bekende Wyzen*, door A. Loosjes Pz. (Haarlem 1785).

29. Dordrecht / Bergen op Zoom 1792.

30. Samen met het vijfde deeltje tot in de helft van de negentiende eeuw telkens herdrukt; Asselbergs, *J.P. Heije*, 163. De vele herdrukken, zelfs al vóór 1800, vormen op zich nog geen indicatie voor de populariteit van deze (de vroege) Nuts-liedjes, aangezien ze ook gratis onder de (nieuwe) leden werden verspreid.

31. Drie stukjes, Amsterdam 1794-1796; zie over hem en zijn liederen Meertens, *Lof van den boer*, 226-227 en Wirth, *Untergang*, 258.

32. Eerste en tweede stukje: Amsterdam 1798-1799, derde stukje: 's-Gravenhage 1818.

33. Deel IV nr. 5, 7, 8, 24 en 26.

34. Twee stukjes, Zaandam 1806-1811. In 1833 herdrukt bij J.A. Marjée, Amsterdam, onder de titel: *Nieuw Volksgezangboekje tot gezellige vreugde in de stad en op het land*.

35. *Nieuw Volks-zangboekjen* (1806), Voorbericht.

36. *Volks-Liedjens* II, 6: Aanspooring tot Dankbaarheid. Wijze: ô Heilig, zalig Bethlehem!

37. *Volks-Liedjens* III, 3: De Barmhartige. Wijze: Gelijk de schoone bloempjens kwijnen.

38. Zie bijvoorbeeld *Volks-Liedjens* V, 13: Het geluk van iedere levensstand in de goede Zamenleving.
39. *Volks-Liedjens* II, 9: De jonge vrouw. Wijze: Sedert dat Lijsjen mij heeft begeeven.
40. *Volks-Liedjens* III, 8: De dankende Handwerksman. Wijze: Hoe zoet is 't daar de vriendschap woont!
41. *Volks-Liedjens* I, 17: De vlijtige Timmerman. Wijze: Een kuiper, vol van minnepijn.
42. *Volks-Liedjens* IV, 19: De Melkmeisjens. Wijze: Laatstmaal toen ik in 't maisaizoen.
43. *Volks-Liedjens* III, 8 (noot 40).
44. *Volks-Liedjens* II, 20: 't Nut der Bezigheden. Wijze: Elk zing' de eer van Zoutmans glorie!
45. *Volks-Liedjens* III, 8 (noot 40).
46. *Volks-Liedjens* III-22: De Werkmeid. Wijze: Lijsjen sliep in 't bosch, enz.
47. *Volks-Liedjens* IV-5: De Gemoedsrust. Wijze: 'k Laat den Sultan, welgemoed.
48. *Volks-Liedjens* III-9: De Lof der Braafheid. Wijze: Elk zing' de eer van Zoutmans glorie!
49. Herman Meyer (zie lit.) volgde het spoor terug naar het gebruik van dit motief in de Europese literatuur, naar de zingeving van het motief en vooral naar de verschuivingen en veranderingen daarin. Het heeft hem via vele wegen geleid tot de oden van Horatius (I, 4: *Pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas Regumque turres*; II, 16: gemoedsrust, tevredenheid in de bescheiden woning, vrees, angst en zorgen in het paleis; III, 1: zoete slaap en rust voor de eenvoudige boer in zijn nederige woning, slapeloosheid, ondanks overvloedige spijs en zachte muziek, voor de goddeloze; genoezaamheid tegenover onverzadigbare begeerte) en de brieven van Seneca, waarin de nederige hut tegenover tempel of paleis (naast de hiervoor al voor beide genoemde hoedanigheden) beschreven wordt als symbool voor deugdzaamheid, rechtvaardigheid, matigheid, verstandigheid, vroomheid, Godsbesef, plichtsbetrachting, vrede, geluk, zekerheid, natuur, vrijheid. Het paleis, het goud en zilver, ivoor en marmer, is het symbool van beschaving, verderf, overmoed, valse schijn en slavernij.
50. Een met het paleis geassocieerd voorwerp bijvoorbeeld kan worden vergeleken met een aan de hut gekoppeld begrip, zonder dat hut of paleis worden genoemd. Soms is er helemaal geen sprake van tegenstelling, wordt slechts ingegaan op een van de beide motiefdelen, eveneens zonder dat hut of paleis wordt genoemd.
51. Zie noot 49.
52. *Volks-Liedjens* I, 18: De rustende Arbeidsman. Wijze: ô Liefvelijke avondstond.
53. *Volks-Liedjens* I,21: Het wagtend Meisjen. Wijze: Laatstmaal toen ik in 't maisaizoen.
54. *Volks-Liedjens* I, 23: De vergenoegde Vrouw. Wijze: Hoe zoet is 't daar de vriendschap woont!
55. *Volks-Liedjens* II, 25: Weldoen en vrolijk zijn. Wijze: Wie heeft ooit grooter gek gezien?
56. In de liedboekjes meestal onder de titel: *Het ned(e)rig(e) hutje*, ook wel *De vergenoegde landman*.
57. *Arm und klein ist meine Hütte*: tekst 1778 van Christian Jacob Wagenseil, melodie 1779 van Ernst Wilh. Wolf. Gezongen door Robert in het zangspel *Ehrlichkeit und Liebe* (Gotha 1779). Titel van het lied in Duitse liedboeken: *Zufriedenheit* ook wel: *Genügsamkeit*. In Nederland circuleerden vertalingen die wat betreft de inhoud slechts in nuances van elkaar en van de Duitse versie afweken. Een in de Duitse landen tot in de twintigste eeuw gezongen tegenhanger van *Arm und klein was/is Ich hab' ein kleines Hütchen nur* (Das Hütchen), gedicht in 1775 door J.W.L. Gleim, gezongen op een melodie van onbekende herkomst, een 'Volksweise'.
58. Een tweede melodie of liever: een simpele variatie op de gebruikelijke melodie, is te vinden in Gezelschapliederen gearr. door Jb. Kwast (Amsterdam z.j.).
59. De attributen, onderdelen of decorstukken voor een locus amoenus zijn, in tegenstelling tot de vaste attributen in vroegere literatuur, in de zeventiende en achttiende eeuw inwisselbaar. Niet inwisselbaar is de deugdzaamheid van de hoofdpersonen; Sengle, 'Formen', 159.
60. *Verzameling van leerzame en vermakelijke Zangstukjes tot nut van 't Algemeen*, 1827 (zie noot 23).
61. Overgenomen uit *Het Springende Haasje* (Amsterdam: B. Koene, [ca. 1820]) 24. Ook in *De vermakelyke Rarekiekkas-kyker* (Amsterdam: B. Koene, z.j.) 45. Vroegere connotaties in *De vrolyke Toornwagter* (Amsterdam: S. & W. Koene, 1803³) 19, en in *Nieuwe Zeeuwsche liedboek* (Vlissingen: J.I. Corbelyn, 1814²) 6. *Arm en nedrig is mijn hutje* werd gedurende de loop van de negentiende eeuw in vele liedboekjes herdrukt. Notaties met muziek zijn onder meer te vinden in *Gezelschapliederen* gearr. door Jb. Kwast (Amsterdam z.j.) 142 en in *Liedjes van en voor Neêrlands Volk*, verz. door Marius A. Brands Buys (Leiden 1875) [niet gepagineerd].
62. *Verzameling 1838* (zie noot 23): *De vergenoegde Landman*. Wijze: Wien Neêrlands bloed door de adren vloeit [God lof, dat ik een landman ben].

63. Le Jeune, *Letterkundig overzicht*, 14.
64. *Ibidem*, 80-81.
65. *Ibidem*, 11-13.
66. Geciteerd in Asselbergs, *J.P. Heije*, 158-159.
67. Geciteerd *ibidem*, 160 e.v.
68. De *Liederen en Zangen* (Leiden 1841) vormden Heije's inzending op een in 1839 door de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen uitgeschreven prijsvraag naar 'Hollandsche Liederen geschikt om in de eerste plaats vierstemmig en voorts voor een of meer stemmen op muziek gebracht te worden'. Heije won de prijsvraag en nam de prijs, een gouden erepenning, op 19 september 1840 in ontvangst.
69. Vanaf 1842 lid van het hoofdbestuur der Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, de in 1829 opgerichte dochteronderneming van de Mij. tot Nut, en vanaf 1844 (tot 1861) afwisselend lid en advise-rend lid van het hoofdbestuur van de Mij tot Nut zelf.
70. In *Al de kinderliederen van J.P. Heije* (Amsterdam 1861) in totaal 150, in *Heije's volksdichten* (2 dln., Amsterdam 1865) in totaal ca. 330, (inclusief in beide werken de getoonzette) samen ca. 480 gedichten en liedjes, de zedenspreuken niet meegerekend.
71. *Volksalmanak*, uitgegeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, 1856-1892.
72. *Nederlandsche Liederen*. Woorden van J.P. Heije. Zangwijzen van Wilhelmus Smits, Joh. J.H. Verhulst, J.J. Viotta, enz. Eerste [Tweede] bundel ('s Gravenhage [1865-1866]).
73. Heije's voorwoord in de eerste uitgave van zijn *Volksdichten* (Amsterdam 1865), gericht *Aan Neerlands volk*: 'Wat ik nu meer dan 40 jaar eigenaardigs bij u opmerkte, met u dacht en voelde, in u liefhad of misprees, van u hoopte en voor u begeerde, mijn Volk! sprak ik meest uit in kleine Liedren en Dichten die (...)'.
 74. In alfabetische volgorde (onder meer): J.G. Bastiaans (1812-1875), Jos Beltjens, A. W. Berlijn (1817-1870), J.G. Bertelman (1782-1854), J.B. van Bree (1804-1857), G. H. Broekhuysen jr. [1818-1849], A. ten Cate J. Azn. (1796-1858), Frans Coenen (1826-1904), Joh. M. Coenen (1824-1899), K.A. Craëijvanger, J.A. van Eyken (1823-1868), Alex. W. Heyblom (1832-1893), David Koning (1820-1876), Richard Hol (1825-1904), Louis Kufferath (1797-1864), J.H.Lübeck (1799-1865), C. Mühlenfeldt (1797-1852), W.F.G. Nicolai (1829-1896), Wilhelmus Smits (1804-1869), T. Steenhuis, Joh. J. Verhulst (1816-1891), J.J. Viotta (1814-1859), J.W. Wilms (1772-1847), J. Worp (1821-1891) en L. van der Wulp.
75. Asselbergs, *J.P. Heije*, 178-185.
76. W. Smits, *Handleiding en schoolboek voor het volkszangonderwijs* (3 dln., Amsterdam 1845-1850).
77. In 1850 in 43 departementen door ruim drieduizend leerlingen bezocht; Asselbergs, *J.P. Heije*, 187; Mijnhardt en Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk*, 49.
78. Mijnhardt en Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk*, 49.
79. Asselbergs, *J.P. Heije*, 188.
80. Zie de namen van tekstdichters en componisten in het *Nederlandsch Volksliederenboek*, samengesteld door Daniël de Lange, Jhr. Mr. J.C.M. van Riemsdijk en Dr. G. Kalf, Eerste bundel (Amsterdam 1896), Tweede Bundel, samengesteld door Daniël de Lange, Dr. G. Kalf en Mr. A. Loosjes (Amsterdam 1913), en in de edities van J. Veldkamp en K. de Boer, *Kun je nog zingen, zing dan mee!* (Groningen 1906⁽¹⁾ / um 1979³⁹).
81. Tot 1940 werd deel I twaalf, deel II dertien maal a 4.000 exemplaren gedrukt.
82. Buijnsters, *Wolff & Deken*, 198.